

Корабльова В.М.,
кандидат філософських наук, докторант кафедри
філософії гуманітарних наук,
Київський національний університет імені Т.Г. Шевченка

СОЦІАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ ЯК СТРИЖНЕВА ПРОБЛЕМА СУЧАСНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ОНТОЛОГІЇ

Анотація. Окреслюється рух європейської інтелектуальної думки «від речей до реальності». Протиставляється дискретна модель світобудови, ґрунтована на есенціалізмі, та континуальна модель як втілення стратегії «вивертання речей назовні». Розглядається концепт «соціальної реальності» як «уявно очевидне знання», результат ретроспективної історизації. Висвітлюються різновиди соціологічного редукціонізму та шляхи їх подолання.

Ключові слова: соціальна реальність, есенціалізм, конструктивізм, інтерсуб'єктивність, реїфікація.

Методологічні пошуки сучасного соціально-філософського знання ускладнюються декількома наріжними обставинами: насамперед, набуттям соціальною філософією статусу центральної філософської галузі (на тлі метапарадигмального зсуву від трансцендентного до іманентного соціальному світові й, відповідно, маргіналізації класичної метафізики та гносеології в межах філософського знання); по-друге, методологічною кризою соціології, що позначається відходом від позитивістськи орієнтованих методологічних стратегій та пошуком альтернативних підходів у дотичних царинах (у соціальній філософії, зокрема).

Витлумачення суспільства як надіндивідної безособової структури, що тяжіє над індивідом і є до нього не звідною, поступається місцем комунікативно-конструктивістським інтерпретаціям суспільства як простору інтерперсональної комунікації. Незважаючи на наявне розмаїття підходів і концепцій, можна вирізнити декілька методологічних трендів. По-перше, започаткований феноменологічним підходом акцент на повсякденність. По-друге, дослідження соціальності через парадигматичну фігуру Іншого. І, нарешті, абсорбція методологічних стратегій рядопокладених гуманітарних студій: герменевтики (проблема інтерпретації соціальних смислів), культурології (культура як середовище існування соціуму), етики (введення ціннісного аспекту в соціальні дослідження).

Центральним поняттям, що набуває нових смислів і реактуалізує власну евристичність за

сучасних умов, є «соціальна реальність». З одного боку, потужний поштовх перегляду поняття реальності як такої був пов'язаний із становленням інформаційного суспільства й тематизаціями віртуальної реальності, з іншого — зміна методологічної оптики в соціальній царині призвела до істотного перегляду змісту концепту «суспільство» та пошуку термінологічних альтернатив.

Слово «реальність» належить до лексичного арсеналу незмінних світоглядних орієнтирів, що складають запас «очевидного знання». Разом із тим, його історико-філософський аналіз викриває уявний характер його «вічності» як результат ретроспективної історизації. Рух європейської інтелектуальної думки в даному контексті можна охарактеризувати формулою «від речей до реальності». Зсув *від res do realitas* відображує не «смак до понять» — він навантажений значущими онтологічними імплікаціями. Осягнення світу як сукупності речей, що може бути позначена як *дискретна, точкова світобудова*, ґрунтується на *есенціалізмі*, який передбачає розгляд речі як згорнутої всередину сутності. Подібне світосприйняття простежується в працях античних філософів (приміром, відома цитата Протагора «людина є мірою всіх речей, існуючих, що вони існують, неіснуючих, що вони не існують» (курсив наш — В.К.)). Філософські побудови розгорталися довкола ідеї, що космос складається з упорядкованих речей, які або походять з певного архе (досократики), або є втіленням ідеї (Платон), зрештою, це результувало у питання, чи існують *подібно речам* загальні поняття, категорії — так звана дискусія про універсалії. Для нас наразі значуще те, що річ сприймається як універсальний еталон, елементарна одиниця буття.

На противагу цьому, осягнення світу як *реальності*, тобто *континуальна світобудова* репрезентує *стратегію «вивертання речей назовні»*, коли останні втрачають внутрішню іманентну сутність, а їхній сенс визначається зовнішніми структурними відносинами з іншими речами. Як зазначає М. Мамардашвілі: «ми ж, будуючи науку, домовилися разом із Декартом, Галілеєм та ін. про те, що фізичні явища ми можемо розуміти

тією мірою, якою вони не мають внутрішнього, вони наче вивернуті поза себе й повністю визначаються прилеглим до них простором інформації, який міститься в тому, що Ньютон так невдало називав абсолютним простором і часом» [9, 30]. Річ, позбавлена внутрішньої сутності, перетворюється на *елемент* реальності. Оптична метафора, що унаочнює цей процес, — перетворення речі на точку, позбавлену обсягу, ваги та інших властивостей, окрім місця в загальній структурі. Декарт обґрунтовував подібний методологічний хід «продуктивністю даної гіпотези» й тим, що вона позбавляє сенсу традиційні схоластичні дискусії щодо сутності. Дана методологічна редукція, здійснена у Новий час для розбудови європейської науки, згодом була реїфікована, тобто вийшла за межі своєї сфери застосування, втратила свій умовно-сконструйований характер і стала сприйматися як найбільш вдалий референт «природного стану речей».

Філософська теорія І. Канта постає контрходом здійсненого редукування реальності: поняття «річ-у-собі» наголошує на тому, що реальністю світ не вичерпується, більше того — «реальність» є конструктом, необхідним для існування природничих наук, який твориться взаємодією розсудку й відчуттів у межах людської свідомості. Подібний хід думки привів І. Канта до проблеми подвоєння реальності — на ноуменальну та феноменальну, що підпорядковуються різним логічним законам. «Якщо реальність представлена лише через чистий розсудок (*realitas noumenon*), то немислиме протиріччя між реальностями, тобто таке відношення, при якому вони, будучи пов'язаними в одному суб'єкті, знищували би наслідки одна одної таким чином, що 3 відняти 3 дорівнювало б 0. Навпаки, реальності в явищі (*realitas phaenomenon*) можуть суперечити одна одній і, будучи поєднаними в одному суб'єкті, одна реальність може повністю знищити наслідки іншої, як, наприклад, у тому випадку, коли дві рухові сили, розташовані на одній прямій, діють на одну й ту саму точку у протилежних напрямках або коли страждання врівноважується насолодою» [5, 199].

Подальший розвиток проблеми реальності у філософії виявив значну кількість проблемних вузлів, що можуть бути визначені через наступні концептуальні опозиції: реальне — ідеальне (неокантіанство, Е. Гусерль), реальність — існування (екзистенціалізм), реальність (істина) — видимість (хиба) (епістемологічні розвідки), реальність — дійсність (математичне природознавство, віртуалістика). Як зазначив свого часу М. Гайдегер, під заголовком проблеми реальності зазвичай змішуються доволі різні за змістом проблеми: чи існує щось «трансцендентне свідомості», чи може бути

доведене існування зовнішньої реальності, чи є вона пізнаваною і, нарешті, який смисл реальності [11, 202]. І хоча сьогодні не існує наріжної концептуальної опозиції, що може претендувати на переважний статус як домінуючий спосіб «прочитання» проблеми реальності, найбільш гостро видається *полеміка реалізму та антиреалізму*, що центрується проблемою природного чи штучного, конструйованого характеру реальності.

У ХХ ст. розвиток фізики продемонстрував неспроможність бачення світу як сукупності тіл у протяжній субстанції, як грандіозного механізму, дія якого має бути системно описана. Це поставило під питання традиційну метафізику, що ґрунтувалася на галілеєво-ньютонівській механіці. Проект описання світу як сукупності тіл, яким властиві виключно рух, число і фігура (започаткований Декартом, Ляйбницею, Галілеєм, Лапласом та ін.), виявився обмеженим. Осягнення різноякісних фізичних явищ (магнітних, оптичних, електричних тощо) призвело до становлення автономних розділів фізики, які вкрай важко об'єднати в єдину несуперечливу систему. Варто згадати, що онтологія, запропонована І. Кантом як альтернатива метафізиці, нарівні з гносеологією слугувала філософським підґрунтям природознавства, і, отже — зворотним ходом — значущі зміни у засадах природознавства вимагали перегляду ключових онтологічних питань, у тому числі категорії «реальність». Диференціація та внутрішнє ускладнення наукового знання призвело до відокремлення різних галузей, засади та висновки яких недостатньо узгоджувалися одне з одним — так виникли предметні автономії під назвою «хімічна реальність», «біологічна реальність» тощо. Згодом така тенденція була запозичена соціогуманістикою, що результувало у подальше множення реальностей — додалися історична, соціальна, лінгвістична реальність тощо. Подібне розшарування реальності на численні субреальності (а особливо філософські та наукові спроби їх узагальнення на спільних підставах) унаочнило конструйований характер «реальностей» та їхню залежність від суб'єкта пізнання.

А. Ейнштейн, полемізуючи з колегами, наголошував, що фізична реальність має модельний характер, адже вчений фактично моделює зовнішній світ математичними засобами [12, 138]. Ще гостріше це було сформульовано М. Клайном: «математичним знанням вичерпуються всі наші знання щодо різних аспектів реальності» [6, 227].

Е. Гусерль, розглядаючи причини кризи європейських наук, наголошує, що математичне природознавство як стрижень новоєвропейської науки спирається на інтелектуальні процедури, дійсний сенс яких забуто: «нам настільки звичне

змішування апріорної теорії та емпірії, що ми звичайно не схильні проводити розрізнення між тими просторовими формами і простором, про який ідеться у геометрії, та просторовими формами і простором, які існують у дійсності, сприймаються нами» [1, 148]. Таким чином, реальна практика підмінюється практикою «чистого мислення», що має справу з «чистими граничними формами». І самий такий світ стає цариною практичної діяльності для більшості людей — тут Гусерль протиставляє поняття Всесвіту (Allheit) та всезагальності (Alleinheit), наголошуючи на тому, що завдяки так званому «емпіричному стилю мислення» ми сприймаємо світ як взаємопов'язану сукупність речей і процесів. Головна проблема тут полягає в тім, що європейська наука істотно відхилилася від свого початкового плану: її розвиток не наближає нас до відкриття таємниць природи. Штучність методу призводить до формування штучних завдань і побудови теорій, що стосуються штучних об'єктів («реальності»). Новочасна наукова революція, на думку Гусерля, привела до підміни ідеальними конструкціями реальних речей і процесів, знайомих нам за донауковим досвідом, у горизонті життєсвіту. А вищезазначена хиба носить системний характер, бо від початку закладена в самий проект науки Нового часу.

Таким чином, фізична реальність (що часто мислиться як поняття для позначення об'єктивного природного світу) є сукупністю теоретичних об'єктів, отриманих за допомогою певних онтологічних припущень і методологічних процедур, при цьому умови переведення дійсних речей і процесів у фізичну реальність не можуть бути пояснені простою процедурою абстрагування, а міра відповідності реальності дійсному станові речей залишається проблематичною.

Пропонований огляд поняття «фізичної реальності» є необхідним тлом для концептуалізації «соціальної реальності», адже від початку проект соціології був зорієнтований на ідеали новочасного природознавства (і спочатку навіть отримав назву «соціальна фізика», що наголошує методологічній орієнтації засновника — О. Конта). Змістовне наповнення ключового терміну — «суспільство» — відбувалося під впливом методологічних стратегій математичного природознавства, а саме способу репрезентації об'єктів, притаманного останньому. Один із основоположників соціологічного знання, Е. Дюркгайм наголошував, що соціальні факти мають розглядатися як речі, розуміючи під реччю «будь-який об'єкт пізнання, що сам по собі є непроникним для розуму», опирається людській волі [2, 394]. Соціальні факти складають «способи мислення, діяльності й відчуття, що знаходяться поза індивідом та наділені примусовою силою,

внаслідок чого вони йому нав'язуються» [2, 413]. Для Дюркгайма наріжною умовою інституалізації соціології була її депсихологізація, що мало бути здійснене через деантропоморфізацію соціальної реальності. Сучасний російський соціолог В. Вахштайн наголошує, що полеміка Е. Дюркгайма з Г. Тардом, яка носила особистісно забарвлений характер і призвела до «виключення» останнього з тодішнього академічного простору (завдяки соціальній вазі Е. Дюркгайма), справила визначальний вплив на конфігурацію соціологічного знання на століття вперед. Наріжна максима Дюркгайма — пояснення соціального соціальним — мала на меті дискредитацію психологічних підходів у соціології, наголошуючи незвідність соціальної дії до індивідуальних мотивів. Суспільство почало витлумачуватися як аналог природи — зовнішнє середовище, що має об'єктивну примусову силу щодо індивіда. Так зароджується наріжна для соціального знання дихотомія — що первинне, соціальна дія чи структура. Іншими словами, *соціальна реальність створюється діями індивідів чи має об'єктивний, надіндивідний характер?*

Отже, стрижень проблеми соціальної реальності складає розрізнення двох «порядків буття» — природного та людського, при цьому останнє витлумачується як принципово колективне. Ідеться про те, що з одного боку, людський світ істотно відрізняється від природного, з іншого — соціальне має пріоритет перед індивідуальним, оскільки визначає останнє. Визначення власне людського не через соціальне приводить до альтернативних методологічних стратегій, поширених за межами соціального знання. Розмаїті антропологічні інтерпретації по-різному визначають сутність людського, причому спектр версій дуже розмаїтий — від апологічних (людина — вінець творіння, що вивершується завдяки власному духові над усім сушим) до трагічних (людина — тварина, що хворіє до самої смерті, виснажувана ненажерними паразитами — розумом, логосом, мовою [3, 13]). У будь-якому разі, пуповина розірвана, людина назавжди відірвана від тваринної гомеостазі, а спроби відновлення зв'язку завжди відображують тоталітарну спокусу [3, 13]. У такій психоаналітичній інтерпретації культура — це симптом, наслідок і причина дисбалансу, спроба нівелювання, обмеження радикального антагонізму («потягу до смерті»). Друга половина ХХ століття відзначилася наступом «культурологічного розуму», експансією культуроцентристського типу пояснення на різні галузі соціогуманітарної галузі. Американський дослідник Н. Каппальді у збірці з показовою назвою «Нові досвіди з метафізики» зазначає: «наука не може пояснити людину чи культуру..., а навпаки, сама наука не може бути

осягнута, якщо тільки її не розглянути як підпорядковану частину культури, один з багатьох способів ставлення людини до світу» [цит. за: 10, 147]. *Культурологізація як альтернатива логоцентризму*, варіант оновлення раціональності за умов кризи спряла оновленню й соціального дискурсу, подекуди, навіть створенню прецедентів його поглинання культурологічним.

Інший вектор оновлення соціології з урахуванням викликів «постсучасності» — повернення *ціннісного виміру* в соціальні розвідки, вилученого при становленні соціології як загроза об'єктивності соціального знання. Наприклад, сучасний представник Франкфуртської школи Аксель Гоннет зазначає, що теорія сучасного суспільства має бути *водночас соціальною теорією і соціальною етикою*, сполучаючи нормативні й дескриптивні елементи. При цьому наголошується, що елімінація суб'єктивних чинників (приміром, мотивації) призводить не до об'єктивності, а до викривлень соціальної теорії, нерозуміння сутності наявних процесів. На думку теоретика, саме індивідуальні очікування й домагання конститутивні для соціальних конфліктів, а їх витлумачення виключно через структурні джерела нерівності (у дусі марксизму) не є евристичними [див. дет.: 13].

Цікавий у даному контексті проголошений у сучасній соціології «*поворот до речей*». Як зазначає Б. Латур, «соціальна інтерпретація у кінцевому рахунку передбачає здатність *замістити* певний об'єкт, що належить до природи, *іншим*, що належить суспільству, і показати, що саме він є справжньою сутністю останнього» [8, 344]. Прихильники *material turn* (повороту до речей) висувають вимогу нередукціоністської проблематизації речовості соціального світу — «ставитися до речі як до речі». Включаючи матеріальне у соціальний світ на правах рівноправного актанта — не як інструмента, а як об'єкта (англ. *to object* — заперечувати), Латур пропонує методологічний зсув від інтерсуб'єктивності до *інтероб'єктивності*. Наголошується, що матеріальне та соціальне взаємно конструюють одне одного, тому соціальний конструктивізм має бути переосмислений як *реципрокний конструктивізм*. Показове конструювання неологізмів із префіксом *інтер-*. Тут пригадується і концепція *інтерпасивності*, пропонує С. Жижеком [4]. У будь-якому разі, спільним знаменником є осягнення того, що відбувається «між» суб'єктами, а отже, принципова демонологізація суб'єкт — об'єктної картини світу.

Отже, спроби провести чітку лінію демаркації між природним і людським (яке сьогодні усе частіше осягається як інтерсуб'єктивне, полісуб'єктне) викликають низку теоретичних і методологічних труднощів. Втім, очевидно, що локус розрізнен-

ня — людина, адже вона породжена природним порядком, а сама створює альтернативне природі середовище. Дві альтернативні стратегії, позначені вище як реалізм і антиреалізм полягають у наступному. Згідно із соціальним реалізмом, суспільство — це об'єктивна реальність, сліпа стихія, породжена нелюдським началом, а отже, завдання соціальної науки — виявити природу та закономірності дії цієї стихії. Згідно другого підходу, соціальна реальність твориться діями й рішеннями людей, залежить від їх раціонального вибору як вільних свідомих індивідів. «Зняття» дихотомії репрезентовано в концепціях соціальної реальності як інтерсуб'єктивної — будучи суб'єктивною за походження, вона об'єктивна за наслідками (завдяки її відчуженню від творців). Об'єктивація соціальної реальності як генетично антропоморфної передбачає розгляд процедур натуралізації, що уможлиблює розгляд ідеології як соціального механізму реїфікації [дет. див.: 7].

Таким чином, реконструкція європейського дискурсу реальності свідчить, що зазначене поняття набуває усе більш інструментального характеру, слугуючи не стільки референтом реального, скільки евристичним інструментом осягнення світу. Соціальна теорія проходить шлях від розуміння *вторинності соціальної реальності* (її надбудованості над фізичною) до *наголошення її переважності* (як життєсвіту, що передре будь-якому теоретичному досвідові). При цьому пропонуються протилежні за своїм спрямуванням редукції: спочатку соціального до фізичного, а потім — навпаки (на тій підставі, що фізична реальність є соціальним конструктом). Можна зазначити, що сучасне теоретизування знімає протиставлення соціального та фізичного, поміщуючи його в іншу — лінгвістичну реальність. Лейтмотив лінгвістичного повороту, що стоїть за даними процесами — твердження, що мова опосередковує будь-який досвід і процес (комунікативний, пізнавальний тощо). Найновіша версія редукціонізму викликала до життя різні види інтелектуального спротиву — соціологічний «поворот до речей», постструктуралістську деконструкцію, філософію (і теологію) присутності.

У той же час, у сучасних дослідженнях недостатньо артикульований новий онтологічний статус поняття соціальної реальності — з урахуванням різноманітних «поворотів» (лінгвістичного, прагматичного, речового тощо). Крім того, трансформації в засадах наукового знання (що сумарно позначаються сьогодні як постнекласична модель наукової раціональності) неминуче позначаються на соціальному дискурсі, особливо на його позитивістськи ангажованому полюсі, аргументи якого втрачають власну релевантність. Традиційна для

класичної соціальної онтології опозиція «індивід — структура» сьогодні знімається різними версіями інтерсуб'єктивізму. Проте *від конфігурації концепту соціальної реальності залежить порядок соціального дискурсу в цілому*. Тож представлені теоретичні та концептуальні колізії не лише не спростовують значущості даного поняття, а, навпаки, реактуалізують його евристичність і водночас проблематизують змістовне наповнення.

Література:

1. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология // Эдмунд Гуссерль // Вопросы философии. — 1992. — № 7.
2. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Пер. с фр. и послесловие А.Б. Гофмана / Эмиль Дюркгейм. — М.: Наука, 1990. — 575 с.
3. Жижек С. Возвышенный объект идеологии // С. Жижек / Пер. с англ. В. Софронова. — М.: Изд-во «Художественный журнал», 1999. — 236 с.
4. Жижек С. Интерпассивность. Желание: влечение. Мультикультурализм / С. Жижек; [Пер. с англ. А. Смирнова]. — СПб.: Алетейя, 2005. — 156 с.
5. Кант И. Критика чистого разума // Иммануил Кант; [Пер. с нем. Н. Лосского]. — М.: Мысль, 1984. — 591 с.
6. Клайн М. Математика. Поиск истины // М. Клайн; [Пер. с англ.; под ред. и с предисл. В. И. Аршинова, Ю. В. Сачкова]. — М.: Мир, 1988. — 295 с.
7. Корабльова В.М. Ідеологія як механізм подвійної реіфікації у структурі соціальної реальності // В.М. Корабльова // Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка (Філософія. Політологія). — 2013. — № 4 (114). — С. 28-31.
8. Латур Б. Когда вещи дают отпор: возможный вклад исследований науки в общественные науки // Б. Латур; [Пер. с фр.] / Социология вещей. Сб. статей / Под ред. В. Вахштайна. — М.: Изд. дом «Территория будущего», 2006. — 392 с. — С. 342-364.
9. Мамардашвили М.К. Классические и неклассические идеалы рациональности / М.К. Мамардашвили. — Тбилиси: Мецниереба, 1984. — 82 с.
10. Мельвиль Ю.К. Новые веяния в метафизике США // Ю.Е. Мельвиль // Вопросы философии. — 1989. — № 6. — С. 138-147.
11. Хайдеггер М. Бытие и время // Мартин Хайдеггер; [Пер. с нем. В.В. Библихина]. — М.: Ad Marginem, 1997. — 452 с.
12. Эйнштейн А. Собрание научных трудов: в 4 т. // Альберт Эйнштейн; [Под ред. И.Е. Тамма]. — Т. 4. Статьи, рецензии, письма. Эволюция физики. — М.: Наука, 1967. — 600 с.
13. Honneth A. Kampf um Anerkennung. Zur moralischen Grammatik sozialer Konflikte / A. Honneth. — Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1993. — 340 s.

Корабльова В.Н. Социальная реальность как основополагающая проблема современной социальной онтологии. — Статья.

Аннотация. Очерчена траектория движения европейской интеллектуальной мысли «от вещей к реальности». Противопоставляется дискретная модель мироустройства, основанная на эссенциализме, и континуальная модель как воплощение стратегии «выворачивания вещей наружу». Рассматривается концепт «социальной реальности» как «воображаемо очевидное знание», результат ретроспективной историзации. Показаны разновидности социологического редукционизма и пути их преодоления.

Ключевые слова: социальная реальность, эссенциализм, конструктивизм, интерсубъективность, реификация.

Korablyova V.M. Social reality as a fundamental problem of modern social ontology. — Article.

Summary. The trajectory of European intellectual thought is drawn — «from things to reality». Two models of the world pattern are distinguished: the discrete world model based on essentialism, and the continual one, being the embodiment of the strategy of «turning things inside out». The concept of «social reality» is considered as «imaginary obvious knowledge», a result of the retrospective historicization. The variety of sociological reductionisms and the ways to overcome them are revealed.

Keywords: social reality, essentialism, constructivism, intersubjectivity, reification.